

İttihatçı Cavid Bey (Liberal Mazlum)

Polat Tuncer*

Giriş

Bu makalede, Türk siyasî hayatında önemli bir yere sahip olan, Cavit Bey'i tanıtmaya çalışacağım. Cavit Bey, toplumumuzda Yahudilere karşı oluşturulan peşin hüküm sebebiyle, araştırmacıların pek fazla ilgisini çekmemiş, hak ettiği ilgiyi liberalizmin yükselmesiyle görmeye başlamıştır. Ancak, onun siyasî kişiliği ve hayatı hakkında henüz yeterince çalışma yapılmamıştır.

1907'de İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girerek siyasete atılan ve cemiyet içinde önemli bir yere sahip olan Cavit Bey, İttihat ve Terakkî'nin iktidarda bulunduğu dönem içerisinde de onun değişmez Maliye Nazırı olmuştur. Siyasî kariyerinde merdivenleri çok hızlı çıkan Cavit Bey, çok renkli ve hareketli bir hayat sürmüştür; devrindeki çok önemli siyasi gelişmelere yakından tanıklık etmiş ve yön vermiştir. Siyasetin getirdiği imkân ve acıları birarada yaşamıştır. Tam siyaseti bırakmaya karar verdiği bir devrede İstiklâl Mahkemesince tutuklanmış, yargılanmıştır. Yurt içinden ve dışından yapılan bütün girişimlere rağmen, hâlâ tartışılan bir kararla, Ankara'da idam edilerek, mazlumlar safına katılmıştır.

İktisatçı kişiliği ve hatipliği onun yükselmesinde önemli rol oynayan iki unsurdur. Zekâsı, gururu ve korkaklığı en fazla dile getirilen özellikleridir. Yahudi dönmesi olması ve Masonluğu ona hem kolaylıklar sağlamış hem de sıkıntı çektirmiştir.

A. Hayatı

Cavit Bey'in renkli hayatını bir makalenin sınırları içerisinde ele almak zordur. Yine de böyle bir girişim, onun Türk siyasî ve iktisadî hayatındaki önemini ortaya koymak açısından, faydalı olacaktır. Cavit Bey'in hayatını dört başlık altında inceleyeceğim.

1. Selânik Gönülleri

1875'te Selânik'te doğan Cavit Bey, Dönme¹ camiasından tüccar Receb Naim Efendi'nin

¹ Dönme: Osmanlı idaresindeki muhtelif şehirlerde ve hassaten Selânik'te Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşayan bir cemaat tabakası hakkında kullanılan bir tabirdir. Muhtelif din sahiplerinden Müslüman olanlara mühtedi denildiği, dönme tabiri yalnız halk tarafından kullanıldığı hâlde, bunlar hakkında mühtedi tabiri hiçbir yerde ve hiçbir zaman kullanılmamış; yüksek tabaka tarafından, nezaket maksadıyla "avdeti" denilmesi, Musevilik'ten İslâm'a döndüklerini belirtmek maksadından ileri gelmiştir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, 3.

oğludur. On yaşında iken babasını kaybeden Cavit Bey; annesinin kendisini ve kardeşlerini mahrumiyetler içinde yetiştirdiğini söyler.² İlk tahsilini, Selânik'te Şemsi Efendi Mektebinde, Orta öğrenimini de, Feyzi Subyan Rüşdiyesi'nde yapar. Daha sonra İstanbul'a giderek İstanbul Lisesi'nde ve Mülkiye'de okur. Mülkiye'den 1896 yılında pekiyi (aliyyülâlâ) derecede mezun olur. Aynı yıl, ondokuz yaşında iken, Ziraat Bankası Muhasebe Kalemî'nde göreve başlar. 1898'de Maarif Nezareti İstatistik Kalemî'ne atanır. Yine o yıl Mektubi Kalemî'ne geçer ve Ayasofya Merkez Rüşdiyesi Riyaziye (matematik) Muallimliği'ne tayin olur. 1899'da Maarif Nezareti Rüşdiye İdaresi Katipliği görevine getirilir. Darülmualim'de, İlmi Servet ve Usulü Maliye dersi muallimliği de sorumluluğuna verilir. Buradaki görevi 1902'de sona erer.³

1902'de siyasî gayelerle görevinden ayrılarak, Meşrutiyet taraftarı muhalefetin gelişip güçlendiği bir merkez olan Selânik'e döner ve yeni kurulan Mekteb-i Fevziyye adlı lise seviyesindeki bir okulun müdürlüğünü üstlenir.⁴ 1906'da Selânik Mekteb-i İdadisinin İlm-i Servet Muallimliği'ne atanır ve bu görevini, 1907'ye kadar sürdürür.⁵

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin teşkilatlanmasında ve Selânik mason locasında aktif rol alan Cavit Bey, cemiyetin

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'yle birleşmesiyle 1907'de bu cemiyetin üyesi olur ve faaliyetlerini bu çatı altında sürdürür.⁶ Bir avuç aydın, İmparatorluğun diğer yörelerine oranla daha sivil bir ortama sahip olan Selânik'te örgütün çekirdeğini oluşturmaktadır; Cavit Bey de bunların arasındadır.⁷

Ali Canip Yöntem hatıralarında o günleri şöyle anlatır⁸:

Selânik'te Ulahların Romanya Mektebinde haftada iki üç defa toplanıyoruz. Bir taraftan Cavit Bey bize, o zaman için en yeni ve en enteresan iktisat meselelerinden bahsediyor. Muntazam notlar alıyoruz. Bir taraftan da kendi aramızda edebiyat bahislerini münakaşa ediyoruz... Bir gün sanatta güzellik meselesi çıktı. Güzellik tabiatta mıdır, yoksa bizim telâkkimizde mi? Bir gece bize ders vermeye gelen Cavit'in etrafını sardık ve münakaşa ettiğimiz bu bahsi kendisine söyledik. Cavit o adamlardan idi ki, kendi ihtisası dışında kalan meselelere temas etmek istemez, etse bile rey ileri sürmezdi. Çocuklar, dedi, bu merakınızı ben tatmin edemeyeceğim. Siz yarın kendinizden büyüklere, meselâ Hüseyin Cahit'e, Tevfik Fikret'e, Mehmet Rauf'a, Cenap Şahabettin'e, Halid Ziya Bey'e, Rıza Tevfik'e mektuplar yazın. Bunlara sorun. Aldığınız cevapları burada okur, icap ederse münakaşalarınıza devam edersiniz. Gelen cevapları Cavit'de yanımızda iken okuduk.

Baskı, İstanbul: MEB Yay., 1983, s. 474-475. Not: Dönmelere Sabateyist'de denmekle birlikte, Sabataycılık 17. yüzyılda oluşan dönmelerin bir mezhebidir. Kaynaklarda Cavit Bey'in bu mezheple ilgili olduğuna dair bir bilgi yoktur.

² Cavit Bey. *Şiar'ın Defteri*, Yayına Haz. Şiar Yalçın. I. b., İstanbul: İletişim Yay., 1995. s. 179.

³ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Cilt IV, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978, s. 237.

⁴ *İslâm Ansiklopedisi*, 7. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 175.

⁵ Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, s. 238.

⁶ *İslâm Ansiklopedisi*, s. 175.

⁷ Tevfik Çavdar, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 2.b., Ankara: Dost Kitabevi Yay., 1984, s. 135.

⁸ Feridun Kandemir- N. Karaveli, "Yakın Tarihten Sesler", *Yakın Tarihimiz (Birinci Meşrutiyet'ten Zamanımıza Kadar)*, (Mart 1962 - Şubat 1963), C.I, s. 97-98.

Hatiplik yeteneği, mektebin tören günlerinde Selânik aydınlarını Cavit Bey'in etrafında toplar. Mason teşkilâtının ileri gelenlerinden oluşu, onu Selânik'in önemli insanlarından birisi yapar. Bu dönemde, Selânik Masonluğunun en nüfuzlu şahsiyeti olan Emanuel Karasu'dan etkilenir.⁹ Cavit, Manyasızade, Karasu, Azmi, Hacı Adil¹⁰ gibi

⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, C.2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971, s. 512.

¹⁰ Manyasızade Refik (1853-1909): Avukat, müderris, mebus, nazır. Mithat Paşa'nın hukuk danışmanlarından. Mithat'ın sürülmesinden sonra Kavala'ya gönderilmiştir. Selânik Hukuk Mektebi'nde öğretmenlik yaparken İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girmiştir. 1908'de Zaptiye Nazırı (Ağustos) ve Adliye Nazırı (Kasım) olarak atanmıştır. İstanbul mebusu. 1909 Mart'ında ölmüştür.

Emanuel Karasu (Ölümü: 1934): Avukat, Selânik'ten İttihatçı mebus. İspanyol Yahudisi, Mason, "Macedonia Risorta" locası üstadı azamı. İttihat ve Terakkî'nin Selânik kolunda çalışmış, hareketin Mason localarınca konrunmasını sağlamıştır. Devrimden sonra, yabancı, özellikle İngiliz yorumcular tarafından, İttihat ve Terakkî'nin liderlerinden ve "habis ruhlarından" biri olarak nitelenmiştir. Ancak, sanıldığı kadar etkili olmamıştır. Selânik mebusu (1908 ve 1912), İstanbul mebusu (1914). Savaş sırasında iâşe müfettişi olmuş ve bu arada, büyük bir servet biriktirmiştir. 1919'da İtalya'ya kaçmış, İtalyan vatandaşı olarak Trieste'ye yerleşmiştir.

Mehmet Cemal Azmi (1866-1922): İttihatçı, mebus, idareci. 1891'de Mülkiye'yi bitirmiştir. Devrim'den önce Selânik'te Hukuk Mektebi'nin müdürü ve yerel İttihatçı örgütünün başta gelen üyelerinden. 1908'de Preveze'den mebus seçilmiş, Ocak 1909'da istifa etmiş ve Hüdavendigâr'a (Bursa) vali olarak atanmıştır. Çorum mebusu olarak yeniden Meclis'e seçilmiş (1914); ancak kısa bir süre sonra, özellikle savaş döneminin en önemli eyaletlerinden Konya'ya vali olarak atandığından istifa etmiştir. Avrupa'ya kaçmış (1918), Berlin'de Ermeniler tarafından öldürülmüştür. (1922).

Hacı Adil (Arda) (1869-1935): İleri gelen İttihatçılardan mebus, idareci. Hukuk öğrenimi görmüş. Yemen (1889), İstanbul (1892-1904) ve Selânik'te (1904) gümrük ve maliye memurluğu yapmıştır. Selânik'te İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girmiştir. Devrimden sonra Tekfürdağı (1908), Gümülcine (1912) ve Bursa (1914) mebusu. 1909'da ve 1915'te Edirne'ye vali olarak gönderilmiş, çeşitli kabinelerde nazırlık yapmıştır. Cemiyet'in iç grubuna mensup olmakla birlikte, bağımsız ve ılımlı bir siyaset izlemiş, hiçbir hizbe katılmamıştır. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakkî (1908-*

*İttihatçılar, Selânik'teki hukuk ve polis mektebinde hocalık yaparak buradaki üniversite öğrencilerini etkileyip*¹¹ *Meşrutiyet'in oluşumuna katkıda bulunurlar.*

1908 Temmuzunda II. Meşrutiyet'in ilânıyla İstanbul'a gelen Cavit Bey, Mektebi Mülkiye İlm-i İktisat ve İstatistik dersleri muallimliğine atanır. İstatistik derslerine devam edemeyeceğini söylemesi üzerine 1909'da bu dersler üzerinden alınır.¹²

2. İstanbul G¹nlere

II. Meşrutiyetin ilânından sonra yapılan seçimler sonunda Meclis-i Mebusan'da I. (1908-1912) ve II. (1912) dönem Selânik Mebusu, Selânik'in Balkan Savaşı sonunda Yunanistan sınırları içinde kalması üzerine de III.dönemde (1914-1918) Kal'a-i Sultanî (Çanakkale) sancağı mebusu olur. Ayrıca 1916 ve 1917 yıllarında İttihat ve Terakkî'nin yöneticilerindedir.¹³

Cavit Bey, ilk defa Tevfik Paşa kabinesinde (14 Nisan-5 Mayıs 1909) Maliye Nazırlığı'na getirilmek istenirse de, ancak kendilerinden izin alınmadığı gerekçesiyle, İttihat ve Terakkî'nin karşı çıkmasıyla göreve başlamadan istifa etmek zorunda kalır.¹⁴

İktidara bu kadar kısa sürede erişebileceğini tahmin edemeyen ve hazırlıksız yaklanan Cemiyet'in kendisini yetiştirmiş birkaç üyesinden birisidir, Cavid Bey. Cemiyet, bu dönemde iktidarı bizzat kullanmak yerine, kontrol etmek ve etkilemekle yetinmiştir. Denetleme iktidarıyla yetinmenin sakıncalarını 31 Mart

1914), 4. Basım, İstanbul: Kaynak Yay., 1995, ss. 201-223.

¹¹ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: 1991, s. 76.

¹² Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, s. 238.

¹³ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 5.

¹⁴ *İslâm Ankitopedisi*, C.7, s. 175.

olayını yaşayarak öğrenen Cemiyet bu ayaklanmayı bastırdıktan sonra iktidarı bizzat kullanmak için harekete geçer. Bu amaçla kabineye soktuğu iki İttihatçıdan birisi Cavit Bey'dir (diğeri Talat Paşa'dır).

25 Haziran 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurduğu kabinede Maliye Nazırlığı'na getirilir. İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde de (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911) aynı görevi sürdürür. 9 Mayıs 1911'de malî ve idarî alanda önemli reformlar yapmaya çalıştığı bir dönemde,¹⁵ Mahmut Şevket Paşa'nın desteklediği parti içi muhalefete (Hizb-i Cedid) direnemeyerek istifa eder.¹⁶

5 Şubat 1327/1912'de Nafia Nazırı olarak Sait Paşa kabinesine giren Cavit Bey, maliye nazırının istifasıyla bu göreve getirilir. 22 Temmuz 1912'de Sait Paşa'nın istifasına kadar bu görevde kalır.¹⁷ İttihat ve Terakkî'nin Babiâli Baskını ile (23 Ocak 1913) iktidarı ele geçirmesinden bir yıl sonra, Sait Halim Paşa hükümetinde tekrar (25 Şubat 1329/1914) maliye nazırı olur.¹⁸

1914'de birinci rütbe, Osmanî nişanı verilir. Litvanya (18 Nisan 1330/1914) ve Bükreş'e (13 Mayıs 1330/1914) giden Talat Bey'in yerine Dahiliye Nezaretine, Fransa'ya giden Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın yerine (1 Haziran 1330/1914) vekâlet eder. Fransa Hükümetiyle malî işlemler ve ecnebi müesseseler hakkında imzalanan anlaşmadan dolayı (1914) birinci rütbe "**Lejyon Donör**" nişanı verilir.¹⁹

I. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede, alınan borçları ülke ekonomisinin verimli

alanlarında kullanmak isteyen Cavit Bey'in başı Harbiye Nazırlarıyla derttedir. Bilhassa, Harbiye Nazırlığı bütçesini artırmak ve Maliye Nazırlığı denetiminden kaçınmak isteyen Mahmut Şevket Paşa ile anlaşamaz. Kurallara bağlılığı ile tanınan Cavit Bey, kural tanımayan Enver Paşa ile de uyuşamaz. Komite ruhlu bir Cemiyet'in en makul ve mantıklı düşünen adamı odur. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nde Talat, Enver ve Cemal Paşalar kadar etkili olan Cavit Bey, Cemiyet içindeki, gizliden gizliye süren, asker-sivil çekişmesinde, sivil kanadın lideri Talat Paşa'nın yanında yer alır. Burada Talat Paşa'dan sonra ikinci adamdır.

Almanya ittifakına, Almanya'nın kazanma şansı bulunmadığı (biraz da Fransız yanlısı olduğu için) ve Osmanlı Devleti'ni kendi emellerine alet ettiği gerekçesiyle, karşı çıkar ancak, etkili olamaz. İttifak yapılırken haberdar edilmeyen kabine üyelerinden biri de Cavit Bey'dir. I. Dünya Savaşı'na karşı oluşu ve ittifakın kendisine haber verilmemesinden dolayı istifa eder (1914).²⁰ Arkadaşlarını suçlamakla birlikte, İtilâf Devletleri'nin, Osmanlı Devleti'ni, Almanya ile ittifak yapmak zorunda bıraktığı kanaatindedir. Cavit Bey, istifa etmiş olmasına rağmen malî konularda İttihat ve Terakkî kabinesine yardımcı olmaya da devam eder. Harp sırasında da siyasî temaslarını hariciye nezaretinden daha fazla sürdürmüş olan Cavit Bey'in 22 defter tutan notlarından²¹ bu temasları izlemek mümkündür.

Ülkedeki imtiyazlardan Fransa, İngiltere ve Almanya yararlanmak için yarışmaktadır. Tercihini Fransa lehine kullanan, Cavit Bey, kalkınmanın yabancı sermaye ile mümkün olduğunu, ancak yabancı sermayenin

¹⁵ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 5.

¹⁶ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakkî*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s. 182-185.

¹⁷ Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, s. 238.

¹⁸ *İslam Ansiklopedisi*, C.7, s. 175.

¹⁹ Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi*, s. 238.

²⁰ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 5.

²¹ Aydemir, *Enver Paşa*, C.2, s. 512.

kapütülasyonlar aracılığıyla ülkeyi sömürdüğünü; bunun için de millî sermayenin oluşturulması ve geliştirilmesi gerektiğini savunur.

1917 yılı başlarında, özel teşebbüsü geliştirip güçlendirmeyi amaçlayan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın kuruluşunu gerçekleştirir. Talat Paşa'nın 10 Şubat 1917'de sadrazamlığa gelmesiyle Cavit Bey'de Maliye Nazırlığı'na getirilir.²² Savaşın kaybedilmesinden sonra kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesine, ısrarlar üzerine, Maliye Nazırı olarak girer.²³

3. Avrupa Günüleri

Talat, Enver ve Cemal Paşaların yurt dışına kaçmalarından sonra, İttihat ve Terakki muhaliflerinin ana hedefi olan Cavit Bey bu çok kısa ömürlü kabineyle birlikte 8 Kasım 1918'de nazırlıktan ayrılır.²⁴ Bir süre sonra, Duyun-u Umumiye İdaresi Türk dayınler (alacaklılar) vekilliğine seçilir.²⁵ Fakat, Damat Ferit Paşa hükümetinin İttihatçıları yargılamak için oluşturduğu Divan-ı Harbi Örfî'de yargılanır ve gıyabında on beş yıl kürek cezasına mahkûm edilir. Bunun üzerine bir süre İstanbul'da saklandıktan sonra, Fransa'ya kaçar; oradan da İsviçre'ye geçer ve Avrupa'daki İttihatçı liderlerle temaslarını sürdürür. Avrupa'daki genç Türk öğrencilerini yönlendirerek, İttihat ve Terakki'ye yeni güç odakları sağlamaya çalışır.²⁶ Cavit Bey, İsviçre'de (1921) Abdülhamid'in gelini olan ve kocası Burhaneddin Efendi'den boşanan Aliye Nazlı Hanım'la evlenir.²⁷

İngilizlerin Talat Paşa ve arkadaşlarını oyaladıklarını anlayan Cavit Bey, onları uyarak,²⁸ Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinden hiçbir zaman vazgeçmeyeceği için onunla işbirliği yapılamayacağını ve bir gün mutlaka çatışılacağını söyler;²⁹ ancak Enver ve Talat Paşalarla taraftarlarını ikna edemez. İngilizler İttihatçı liderleri Anadolu'ya gitmeleri için teşvik ederek Millî Mücadeleyi baltalamak; Rusya ise M. Kemal Paşa'ya karşı Enver Paşa kozunu kullanmak istemiştir.³⁰ Meseleyi Müslüman ve Hristiyan kavgası olarak gören arkadaşı Hüseyin Cahit ile, aynı görüşte olan³¹ Cavit Bey, Millî Mücadele yapılırken İttihatçı liderlerin Anadolu'ya gitmelerini uygun bulmaz³²; savaş bitinceye kadar fırka faaliyetlerine ara verilmesini savunur. Cavit Bey İttihatçıları hem Roma'da toplar,³³ ikili siyasî görüşmeler yapar; hem de İstanbul'da Fransız yanlısı bir hükümet kurulması için çalışmalar yapar,³⁴ ki bu durum, arkadaşlarının Anadolu'ya gitmek istemelerine karşı çıkmasıyla bağdaşmaz. Ancak, görülen odur ki, Anadolu'daki hareket başarılı olmaya başlayınca, Cavit Bey, ikinci davranışı benimsemiştir.

Yurt dışındaki liderler öldürüldükten sonra, yurda dönmelerine izin verilen İttihatçıların³⁵ Cavit Bey'i lider olarak

²⁸ Cavit Bey, "Felâket Günleri", *Tanin*, 10 Ocak 1946, Tef: 99, s. 6. ; 17 Ocak 1946, Tef: 103, s. 6.

²⁹ Cavit Bey, "Felâket Günleri", *Tanin*, 26 Mart 1946, Tef: 191, s. 6.

³⁰ Cavit Bey, "Felâket Günleri", *Tanin*, 18 Aralık 1945, Tef: 86, s. 6 ; 14 Mart 1946, Tef: 184, s. 6.

³¹ Cavit Bey, "Felâket Günleri", *Tanin*, 26-28 Mart 1946, Tef: 191-192, s. 6.

³² Cavit Bey, "Felâket Günleri", *Tanin*, 5 Mart 1946, Tef: 129, s. 6. ; 14 Mayıs 1946, Tef: 218, s. 6.

³³ Sarıhan, C. IV, s. 155.

³⁴ Cavit Bey, "Felâket Günleri", *Tanin*, 11 Aralık 1945, Tef: 82, s. 6.

³⁵ Cavit Bey, "Felâket Günleri", *Tanin*, 24 Kasım 1946, Tef: 298, s. 6.

²² *İslâm Ansiklopedisi*, C.7, s. 175.

²³ Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, s. 239.

²⁴ *İslâm Ansiklopedisi*, C.7, s. 175.

²⁵ Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, s. 239.

²⁶ *İslâm Ansiklopedisi*, C.7, s. 175.

²⁷ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 5.

görmeleri ve onun evinde ve onun başkanlığında toplantılar yapmaları ve toparlanmaya çalışmaları dikkat çekicidir.³⁶ Bu durum Cavit Bey'in Cemiyet içindeki yerini ve ağırlığını açıkça göstermektedir.

Cavit Bey, suikastleri İngiltere'nin desteğiyle Ermenilerin yaptığı görüşündedir. Ancak Anadolu'yu zayıflatmak isteyen İngilterenin Anadolu'ya gitmeyi plânlayan İttihatçıları öldürtmesi, siyasetine uygun değildir. M. Kemal'le anlaşılan Rusya'nın bunu yapması daha muhtemeldir.

Şevket Süreyya Aydemir, Cavit Bey'in Fransız taraflısı olduğunu; yurt dışında, yabancılarla olan siyasî temaslarının ve kendisine yapılan yardımların devam ettiğini; İttihat ve Terakkî kadrosunda devlet adamlığı vasfı gösteren bir şahsiyet olduğunu yazar.³⁷ Onun Avrupa sermaye çevreleriyle ve bilhassa Fransızlarla olan yakınlığı, kendisine hep şüpheyle bakılmasına yol açmıştır.

Şubat 1921'de toplanan Londra Konferansı'na Ankara Hükümeti delegasyonunun danışmanlarından biri olarak katılır. Buradaki hizmetlerinin millî hükümet temsilcilerince beğenilmesinin verdiği güvenle, otuzdört aylık bir ayrılıktan sonra 1922'de Duyun-u Umumiye temsilcisi olarak İstanbul'a döner.³⁸

4. İstanbul'a Dönüş

21 Kasım 1922'de Lozan'da başlayan konferansa, Türk delegasyonunda malî

müşavir olarak yer alır. Heyet başkanı İsmet Paşa ile Osmanlı Devleti borçlarının dağılımı konusunda fikir ayrılığına düşünce, bazı müşavirlerle birlikte İsmet Paşa tarafından heyetten çıkarılır.³⁹ Zaten mimli durumda olan Cavit Bey, memleketin içinde bulunduğu nazik durum karşısında, siyasî çalışmalardan ve faaliyetlerden uzak kalmak ister; kendini oyalamak için, bir "Malî Kamus" çalışmasına girişir. Bu arada, 1924 yılı başlarında Meclis Reisi ve İstanbul Milletvekili Fethi Bey'in (Okyar) İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndan istemiş olduğu bir raporu hazırlayan heyete başkanlık eder.⁴⁰

Siyasî çalışmalardan ne kadar uzak kalmak istese de, onu rahat bırakmazlar; çünkü o İttihatçıların beyin takımındandır, hatta beynidir. Lozan'dan sonra resmen mevcut olmamakla birlikte, İttihat ve Terakkî zümresinin fiilen şefi durumundadır.⁴¹ Eski İttihatçılarla yaptığı ve başkanlık ettiği birkaç toplantı, onun sonunu hazırlayacaktır. Baş sıkışınca soluğu yurt dışında alan Cavit Bey, suçsuzluğuna inanarak ve adalete güvenerek, bu sefer kaçma tekliflerini reddeder. Haziran 1926'da İzmir'de Atatürk'e karşı düzenlenen suikast teşebbüsüne katıldığı gerekçesiyle tutuklanarak, önce İzmir daha sonra da Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanarak idam cezasına çarptırılır. Cezası Ankara'da 26 Ağustos 1926 günü gece yarısı infaz edilir.⁴²

B. Kişiliği ve Karakteri

Cavit Bey, iyi bir iktisatçı ve siyasetçi olmasına karşın, onu tanıyanlar, aşırı gururlu, kibirli ve kendini beğenmiş birisi olduğunu söylemektedirler. Dürüst ve

³⁶ Cavit Bey, *İdamı Beş Kala*, İstanbul: Emre Yay., 1993, s.204-208; Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikasti ve İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul: Temel Yay., 1971, ss.176-178; F. Kandemir, N. Karaveli, *Yakın Tarihimiz, (Birinci Meşrutiyetten Günümüze Kadar)*, (1 Mart 1962 - 21 Şubat 1963, arasında 52 sayı yayımlanmıştır), C.2, ss. 268-269.

³⁷ Aydemir, *Enver Paşa*, C.2, s. 512.

³⁸ *İslâm Ansiklopedisi*, C.7, s. 175.

³⁹ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 5.

⁴⁰ *İslâm Ansiklopedisi*, C.7, s. 175.

⁴¹ Aydemir, *Enver Paşa*, C.2, s. 512.

⁴² Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, s. 5.

çalışkan bir kişiliğe sahip olan Cavit Bey, hatipliği, kıvrak zekası, iktisadî konulardaki uzmanlığı ve entellektüelliğiyle düşmanlarının bile takdirini kazanmıştır.

1. Kişiliği

II. Meşrutiyet Devrini açan 10 Temmuz İnkılabı'nın ortaya çıkardığı büyük simalardan biri de Cavit Bey'dir. Önce çok güzel ve rahat konuşmasıyla o devrin en güzide hatibi olmuş, bilhassa Meclis'te söylediği nutuklar sayesinde Cemiyet içinde kısa bir zamanda sivrilerek, II. Meşrutiyet Dönemi'nin aranan Maliye Nazırı olmuştur.

İttihat ve Terakkî kampanyalarının baş konuşmacısı Cavit Bey'dir. Zaman zaman İttihat ve Terakkî şubelerinde yaptığı konuşmalarda Cemiyet'in genel politikasını ve yapmak istediği işleri anlatır. İşçi kulüplerinde sosyalizm aleyhine yaptığı konuşmalar büyük bir takdir toplar.⁴³ İyi bir hatip olan Cavit Bey'in konuşmaları İttihat ve Terakki üyelerini ateşlemektedir.

Rauf Orbay hatıralarında, Cavit Bey'in haysiyetine çok düşkün, mağrur ve biraz da geçimsiz olduğunu yazmaktadır.⁴⁴ Onu yakından tanıyan Falih Rıfki Atay, iktisadî ve malî âlemden kafasını ayırmayan, milliyetçiliği her bakımdan bir darlaşma sayan, devrim iktidarlarına akli yatmayan bir Osmanlı olduğunu söyledikten sonra şunları ilâve eder: "Vatanperver ve namuslu adamdı. Bir şahsî kusuru, lüzumundan fazla kibirli olması idi."⁴⁵

Onun meşhur gurur ve kibri zaman zaman dostlarını bile rahatsız etmişse de,

entelektüel kişiliği, iktisadî konulardaki uzmanlığı ve çalışkanlığı, liberal görüşleri, ülkenin kalkınması için önerdiği ekonomik çözümler, Avrupa malî çevreleri tarafından tanınması, onu İttihat ve Terakkî içinde vazgeçilmez bir konuma getirmiştir. Talat Bey, ekonomiyi yüzeysel de olsa, Cavit Bey sayesinde öğrenmiştir.⁴⁶ Ne varki onun en zayıf tarafı korkaklığıdır. Cavit Bey'in yaptığı akılcı yorum ve tahlillere, belki de bu yüzden itibar edilmemiştir. Çünkü, o İttihat ve Terakkî üyelerinin tehlikeye düştüğü anlarda yurt dışına kaçmış ve durum iyice düzelmeden de dönmemiştir.

İmparatorluğun dağılmasını önlemek ve güçlendirmek hedefini, Cavit Bey de benimsemiş, ülkesini seven bir vatanperverin sancılarını çekmiştir. Ermeniler'in tehcirine karşı olmasına rağmen, Harb-i Umumî de Ermeniler'in Ruslarla anlaşarak Türkler'in aleyhine yürütüklerini ve Osmanlı ordusunu arkadan vurmak istediklerini ve vatan aleyhine ayaklanan vatandaşlarına, hiçbir memleketin tolerans tanımayacağını, Avrupalı siyasetçilere ve etkili çevrelere anlatmaya çalışmıştır.

Yahudi, Mason ve Fransız dostu olmakla ve onların çıkarlarına hizmet etmekle suçlanan Cavit Bey Trablusgarb elden giderken, en fazla çırpınan ve mücadele edilmesi gerektiğini söyleyen İttihatçılardan biridir.⁴⁷ Trablusgarb'ı hiçbir hak iddia etmeden verip barış yapma taraftarı olan Marif Nazırı Abdurrahman Bey'le tartışır ve "Genç Türk hükümeti kimlerin eliyle idare ediliyor; görüp ağlamalı..." der.⁴⁸

⁴³ Çavdar, *Talat Paşa*, s.185.

⁴⁴ Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, İstanbul: 1992, s. 609.

⁴⁵ Falih Rıfki Atay, *Çankaya* (Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar), İstanbul: Kral Matbaası, 1984, ss. 381-382.

⁴⁶ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 60.

⁴⁷ Cavit Bey, "Meşrutiyet Devri Hatıraları", *Tanin*, 15 Birinciteşrin 1943, Tef: 45, s. 2.

⁴⁸ Cavit Bey, "Meşrutiyet Devri Hatıraları", *Tanin*, 16 Birinciteşrin 1943, Tef: 46, s. 2.

23 Temmuz 1925'te Meşrutiyet Bayramının yıldönümü dolayısıyla oğlu Şiar için tuttuğu deftere şunları kaydeder: "... Bu bayrak (Türk Bayrağı) hayatta senin en yüksek mefkuren olsun... Onu yükseltmek için didin, çalış, çabala, Türk Milliyetini, Türk Mefkuresini, İttihat ve Terakkî doğurdu. Geçmişe baktığımızda hareketimizde namustan, vatan sevgisinden başka bir saik görmemekle iftihar ediyoruz..."⁴⁹

2. Evliliği

Cavid Bey, Meşrutiyet'in ilânından evvel, Selânik'te Feyziye Mektebi müdürü iken, küçükten beri nişanlı olduğu akrabalarından bir kadınla evlenir; üç sene beraber yaşadığı bu kadından çocukları olmaz ve onu veremden kaybeder (1909). Daha sonra Cavit Bey, İsviçre'de Rigi dağında bir otelde, sefaret imamının kıydığı nikâhla, Aliye Hanım'la evlenir (14 Ağustos 1921). Sultan Hamid, sarayında haremlelerinden Fatma Hanım'ın yanında büyüyen Aliye Hanımı, oğlu Burhaneddin Efendi'yle evlendirmiş; bu bedbaht izdivacı daha fazla devam ettiremeyen Aliye Hanım, Cavit Bey'in İsviçre'de geçirdiği mütareke seneleri esnasında, Burhaneddin Efendi'den boşanmıştır.⁵⁰ Cavit Bey'le olan evliliğinden Şiar adında bir oğlu olur. Cavit Bey'in asılmasından sonra Aliye Cavit bir daha evlenmez ve hayatını güçlükler içinde sürdürür.⁵¹

3. Cavit Bey'in Masonluğu ve Dâimeliği

Cavit Bey'e dönme ve mason diyerek yapılan saldırılar küçültme ve aşağılama anlamı taşımaktadır. Evet o bir dönmedir. İttihat ve

Terakkî içindeki tek dönme de o değildir. Ona dönme ve mason diyen düşmanları Talat'a da çingene yakıştırması yapmışlardır. İttihat ve Terakkî düşmanları bu cemiyeti dönme ve mason yuvası olarak nitelemiş ve saldırılarını bu konu üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Yahudiler ve Dönmeler Selânik ve çevresinin ekonomisinde büyük ağırlığa sahiptirler. Sermaye hareketleri kadar ticaret ve sanayi de büyük ölçüde onların kontrolindedir.⁵²

C. Eserleri

Cavit Bey'in eserlerini kitapları, makaleleri ve günlüğü olarak üç başlık altında incelemek mümkündür. Liberalizm yanlısı olan Cavit Bey, iktisadî konulardaki düşüncelerini kitaplar ve makaleler yazarak dile getirmiştir. Liberalizmin Osmanlı topraklarında yeni yeni tanınmaya başladığı o tarihlerde bu çalışmalar önemli bir boşluğu doldurmuştur. Günlüğü ise, devrin siyasî olay ve gelişmelerini aydınlatması açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Şevket Süreyya Aydemir'e göre, İttihat ve Terakkî ileri gelenleri arasında hatıralarını yazarak, dönemin olaylarının aydınlatılmasına katkısı en fazla olan siyasetçi Cavit Bey'dir.⁵³

Cavit Bey'in en yakın dostu H. Cahit Yalçın, Cavit Bey'in hatıralarının bir bölümünü yayınlamayı uygun görmeyerek 20-30 sene sonra açılmak üzere millî bir müesseseye verir.⁵⁴ Cavit Bey'in oğlu Şiar Yalçın ile yaptığım telefon görüşmesinde, hatıraların 500.000 lira karşılığında Türk Tarih Kurumu'na verildiğini, ancak şu anda yayınlamak için bu kurumdan satın almak istedikleri hâlde kurumun hatıraları

⁴⁹ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, ss. 126-127.

⁵⁰ Cavit Bey, *Şiar'ın Defteri*, ss. 136-137.

⁵¹ Cavit Bey, *İdama Beş Kala*, s. 19.

⁵² Koloğlu, s. 19.

⁵³ Aydemir, *Enver Paşa*, C.3, s. 44.

⁵⁴ "Cavit Bey'in Notları", Tanin, 30 Ocak 1945, Tef: 109, s. 2.

vermediğini, defterin birini de kaybetmiş olduklarını öğrendim. Şiar Yalçın TTK yöneticilerinin, Cavit Bey ve hatıralarının önemini bilmediklerini ifade etmiştir.

1. Hatıraları

Cavit Bey'in hatıraları Türk Siyasî tarihinde önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar Hatıralar başlığıyla yayınlanmışsa da bunlar Cavit Bey'in günlüğüdür. Olayları ve gelişmeleri sıcağı sıcağına kaydetmiştir. Hatıraları siyasetle ilgili olanlar ve olmayanlar diye iki bölüme ayırabiliriz.

a. Siyasî Hatıraları

Cavit Bey'in siyasî hatıraları en yakın dostu Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 30 Ağustos 1943 – 22 Aralık 1946 tarihleri arasında, üç bölüm hâlinde ve devrin gelişen olaylarına uygun başlıklarla, *Tanin* Gazetesi'nde yayınlanmıştır:

1-Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları:

Tefrika Numarası: 1 - 402

Tarih: 30 Ağustos 1943–14 Birinciteşrin 1944.

2-Birinci Cihan Harbine Türkiye'nin Girmesi

Maliye Nazırı Cavit Bey'in Notları:

Tefrika Numarası: 1 - 262

Tarih:15 Birinciteşrin 1944 - 2 Ağustos 1945.

3-Felâket Günleri

Mütareke Devrinin Feci Tarihi

Yazan: Eski Maliye Nazırı Cavit Bey

Tefrika Numarası: 1 - 304

Tarih: 11 Ağustos 1945-22 Aralık 1946. (1 Ekim 1918–1 Kasım 1922 tarihleri arasında tuttuğu günlük notlarından oluşmaktadır. *Tanin* Gazetesinde birer gün arayla yayınlanmıştır. Gazetede ki numaralama hatasından dolayı 304 sayı görünen hatıralar toplam 254 tefrikadır. 130 sayılı tefrikadan sonraki, numara yanlışlıkla 181 olarak basılıyor ve bu hata düzeltilmeyerek tefrikanın sonuna kadar devam ediliyor). Günlüğün bu bölümü yayınlanmıştır.⁵⁵

4- Cavit Bey'in Lozan ve Duyun-u Umumiye ile ilgili Hatıraları da TTK'dadır ve henüz yayınlanmamıştır.⁵⁶

b. Siyaset Dışı Hatıraları

1- Cavit Bey'in zindandan eşine yazdığı mektuplar: İlk önce *Yakın Tarihimiz* dergisinde Feridun Kandemir (1 Mart 1962-21 Şubat 1963) daha sonra da *Cavit Bey İdamı Beş Kala* adıyla Emre Yayınları tarafından, yazar İsmet Bozdağ'ın tanıtım yazısıyla Mart 1993'te yayınlanmıştır.

2- Şiar'ın Defteri: Cavit Bey'in oğlu Şiar için (25 Teşrinievvel 1924-19 Haziran 1926 tarihleri arasında) tuttuğu günlük bu ad altında Nisan 1995'te İletişim Yayınları tarafından ilk defa yayınlanmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın'ın soyadını alan Cavit Bey'in oğlu Şiar Yalçın, yayına hazırladığı günlüğe bir de önsöz yazmıştır.

c. Hatıraların Önemi

Yakın tarihimizde sorumlu ve önemli mevkilerde görev yapan kişilerin çoğunun günlük tutmadığı ve anılarını yazmadığı

⁵⁵ Maliye Nazırı Cavit Bey, Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi, Yayına Hazırlayan: Osman SelimKocahanoğlu, Cilt: I, II, İstanbul: Temel Yayınları, 2000.

⁵⁶ Cavit Bey, Şiar'ın Defteri, s. 8.

görülmektedir. Böylece o dönemlerde meydana gelen pek çok olayın perde arkası öğrenilememekte, dolayısıyla birçok olay hem açıklanamamakta hem de bu olaylar karşısında alınan kararların, sıhhatli bir değerlendirmesi yapılamamaktadır.⁵⁷

Bayur, Cavit Bey'in hatıralarının güvenilirliğini şöyle dile getirmektedir⁵⁸:

“Gemiler Boğazdan geçtikten sonra onlar hakkında alınan karar üzerinde de bu dört kimsenin hatıralarında (Talat ve Cemal Paşalar ile Cavit ve Halil Beyler) oldukça başkalıklar vardır. Coşkunlukla yazmış olmasına rağmen günü gününe not alan veya üç dört günde bir yazan Cavit Bey'in anlatışına en çok güvenmek gerekir, çünkü öbürleri birkaç yıl sonra hafızalarını yoklayarak yazmışlardır.”

İttihat ve Terakkî dönemiyle ilgili yazılan eserlerde de Cavit Bey'in hatıralarından bol miktarda alıntı yapılmaktadır. Her ne kadar, Cavit Bey bazı olayları tahlilde yanlış olsa bile, olayları hafızasındaki tazeliği ile kaleme almıştır; dolayısıyla aktarılan bilgiler detaylıdır. Böyle günlük ve hatıra tutma diğer İttihat ve Terakkî ileri gelenlerinde görülmez; birçoğu yıllar sonra, aktif siyasetten çekildikleri zaman hatıralarını yazmışlardır. İleri gelen İttihatçılardan olan Halil Bey (Menteşe) hatıralarını 32 yıl sonra⁵⁹ H. Cahit Yalçın ise altmış yaşından sonra yazmıştır.⁶⁰

2. Makaleleri

Klâsik liberalizmin samimî bir takipçisi olan Cavit Bey ilk yazılarını Mecmua-ı Fünun'da

⁵⁷ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 6.

⁵⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Ks.1, 2.b., Ankara: TTK Yay., 1983, s. 81.

⁵⁹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.II, Ks.3, 2.b., Ankara: TTK Yay., 1983, s. 479.

⁶⁰ Yalçın, s. X.

yayımlamıştır.⁶¹ *Ulumu İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, liberal ekonomik öğretinin ekonomik, düşünsel, toplumsal ve felsefi temellerini oluşturmak amacını gütmüştür. 27 sayı çıkan bu mecmuada (1908-1910) yer alan, Cavit Bey'in makaleleri şunlardır⁶²:

1. M. Cavit – Kanunî Esasimizin Maliye Kanunu Hakkındaki Mevaddı (Sayı:1)

2. M. Cavit – Rumeli Şimendiferleri (Sayı:1-3)

3. M. Cavit – Duyun-u Umumiye Osmaniyeye (Sayı:8)

4. M. Cavit – Borsa Muamelâtı (Sayı:16)

5. M. Cavit – Ticaret Şirketleri (Sayı:23)

Cavit Bey Maliye Bakanı oluncaya kadar geçen süre içinde hemen hemen her sayıda Batı ülkelerinin ekonomisine ilişkin yayınlar, toplantılar ve haberleri derleyip sunmaktadır. Zafer Toprak, *İktisadiyat Mecmuası*'nın Millî İktisat öğretisinin kuramsal dergisi olduğunu; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin malî desteği ile çıkarılan bu derginin 69 sayı yayımlandığını; Cavit Bey'in de bu derginin yazı kadrosu içinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁶³ Cavit Bey'in *Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*'ndaki bütün yazıları günümüzde yayınlanmıştır.⁶⁴

3. Kitapları

1. Tefik Çavdar Cavit Bey'in 1316 (1900) da yayımlanan *İlm-i İktisat* adlı kitabının Maliye Nezareti Celilesinin 27 Mayıs 1315

⁶¹ Seyitdanhoğlu, “Türkiyede Liberal Düşüncenin ...”, s. 110.

⁶² Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İstanbul: İmge Kitabevi, 1992, s. 85.

⁶³ Zafer Toprak, *Millî İktisat- Millî Burjuvazi (Türkiye'de Ekonomi ve Toplum: 1908-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995, s. 13.

⁶⁴ Deniz Karaman, *Cavit Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*, Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

tarihli ve 203 numaralı ruhsatnamesi ile yayımlandığını; dört cilt ve toplam 1476 sayfa olan kitabın kapağında Cavit Bey'in "Darül Muallimin İlm-i Servet ve Usul-ü Maliye Mualimi" diye tanıtıldığını ve onun en önemli eseri olduğunu, Cavit Bey'in kitabının tam bir ders kitabı özelliği taşıdığını yazar.⁶⁵

2. Çavdar, Cavit Bey'in liseler için yazdığı *Malumat-ı İktisadî* adlı kitabın, dört ciltlik *İlm-i İktisat* adlı kitabının bir özeti olduğunu; Bu durumun kitabın önsözünde de belirtildiğini söyler.⁶⁶ Cavit Bey'in bu kitabı da, günümüzde *İktisat İlmi* adıyla yayınlanmıştır.⁶⁷

3. Ayrıca Seyitdanlıoğlu Cavit Bey'in *İhsaiyyat* adlı, İstatistik kitabının ülkemiz için ilk sayılabileceğini belirtir.⁶⁸

4. Cavit Bey Avrupa'dan yurda döndükten sonra, Maliye Kamusu yazmaya başlamış, vaktinin çoğunu bu çalışmaya ayırmıştır. Hatta İzmir Suikasti ile ilgili tutuklanıp İzmir'e gönderilirken çalışmalarını yaptığı Kamus'un bir kısmı yanındadır. Ne yazık ki bu Kamus'u tamamlamaya ömrü yetmemiştir.

D. Görüşleri

Uzun yıllar Maliye Nazırlığı yapan Cavit Bey, benimsediği iktisadî prensipleri ve Osmanlı Devleti'nde temsilcisi olduğu, liberalizmi uygulama şansına sahip olmuştur. Bugünkü ekonomik gelişmeler izlendiğinde,

Cavit Bey'in ekonomide izlediği yolun, ne kadar isabetli olduğu görülür. Cavit Bey'i iktisadî açıdan daha iyi tanımak ve tanıtılabilmek için, onun benimsediği ekonomi prensipleri ile bunların uygulandığı alan olan maliyedeki çalışmaları ele alınıp, zikredilen başlıklar altında incelenmelidir:

1. Ekonomi

Cavit Bey, beynelmilel burjuva yaklaşımının, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli temsilcilerinden birisidir. 1900'de basılan *İlm-i İktisat* adlı eserinde, ekonomiye devletin müdahalelerine ve korumacılığa şiddetle karşı çıkar.⁶⁹ İktisat ve İstatistik alanında, Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri Osmanlı'ya aktaran kişidir.⁷⁰ Türkiye'de liberal ekonomik düşüncenin doruğu,⁷¹ 19. yüzyılın sonunda Osmanlı liberallerinin sözcüsü, Mehmet Cavit Bey'dir.⁷²

Cavit Bey, Manchester Okulu'na tâbidir. Bu akımın belirgin özelliği, genel ekonomi yasalarının araştırılmasıdır. Özgürlük, mülkiyet, rekabet, veraset, sorumluluk bu akıma bağlı kişilerin, savundukları ilkelere. Bunlar bireysel özgürlüğe, hükümetin nüfuzundan daha çok güvenirlere. Faaliyetin serbestçe yapılmasını engelleyen bütün engellerin ortadan kaldırılması gerektiğini savunurlar ve kişisel çıkarların görünen çelişkisi altında, bir genel ahengin bulunduğu inanırlar. Hükümetten beklenen şey, yalnız bireyler arasında yapılacak sözleşmelerde, meydana gelecek anlaşmazlıkları, çözmekten ibarettir. Genel

⁶⁵ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, s. 85. Çavdar, Cavit Bey'in *İlm-i İktisat* adlı kitabını, eserinin 84-116. sayfaları arasında teferruatlı bir şekilde incelemektedir.

⁶⁶ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, s. 116.

⁶⁷ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmi (İlm-i İktisad)* (Mekteb-i İdadiye Mahsus), Osmanlıca'dan çeviren: Sema Alpün Çakmak, Sadeleştiren: Orhan Çakmak, Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

⁶⁸ Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin...", s. 110.

⁶⁹ Mete Tuncay ve diğerleri, s. 271.

⁷⁰ Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin...", s. 109.

⁷¹ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara: İmge Kitabevi, 1992, s.83.

⁷² Metin Kunt ve diğerleri, *Türkiye Tarihi*: 3, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993, s. 215.

çıkarın ancak bu sayede temin olunabileceğini savunurlar.⁷³

Cemiyet'in 1908-1914 yılları arasında izlediği, liberal ekonomi politikasının mimarı İttihat ve Terakkî'nin malî siyasetinin ruhu olarak telâkki edilen, Cavit Bey'dir.⁷⁴ Çavdar 1908 devriminden I. Dünya Savaşı sonuna kadar, ülke ekonomisine damgasını vuran tek kişinin Cavit Bey olduğu görüşündedir.⁷⁵ İttihat ve Terakkî döneminde maliye-ekonomi işlerinin başı, Cavit Bey'dir.⁷⁶ Talat Paşa'nın önderliği döneminde de iktisadî konulardan sorumlu kişi odur.⁷⁷ Cemiyet'in, kapitülasyonların kaldırılması ve millî teşebbüsün desteklenmesi fikrini gerçekleştirmek için, çalışan ve Cemiyet'in iktisadî politikasını düzenleyen de Cavit Bey'dir.⁷⁸

En adî ve basit sanayinin bile sermayeye muhtaç olduğunu; sermaye olmaksızın hiçbir önemli ve yeni teşebbüsün gerçekleşmeyeceğini⁷⁹ söyleyen Cavit Bey'e göre, servetin üç üretim vasıtası vardır: Biri tabiat, diğeri çalışma ve gayret, sonuncusu da sermayedir. Her servet genellikle bu üç vasıtanın işbirliğiyle, bazen de bunlardan yalnız bir veya ikisinin yardımıyla üretilir.⁸⁰ Bu vasıtaları birleştirecek olan müteşebbistir, ki o, her fertte bulunmayan vasıflara ve kabiliyetlere sahiptir.⁸¹

Tefeciliği ahlâkî ve iktisadî açıdan kötü olarak niteleyen⁸² Cavit Bey, sermayesini kiraya verenlerin faizi belirleme hakkına

sahip olmadıklarını, tıpkı diğer mallar gibi faizin de arz-talep kanunlarına tâbi olduğunu,⁸³ en uygun fiyatın serbest rekabet koşullarında belirleneceğini⁸⁴ belirtir.

İktisadî kanunların her zaman ve mekânda geçerli olduğunu⁸⁵ söyleyen Cavit Bey, bugün bir milletin siyasî hayatının bile iktisadî hayatına bağlı olduğunu ve bir milletin iktisadi hayatının da fertlerin iktisadî kuvvetlerinden meydana geldiğini, bu sebeple yanlış bir yol takip edilmemesi için herkesin iktisadî kanunları öğrenmesi gerektiğini⁸⁶ ifade eder. İktisadî yasalar bilinmese de etkileri görülür ve Darwin'in Doğal Seleksiyon teorisi iktisatta da geçerlidir.⁸⁷

Cavit Bey, ekonomiyle ilgili her türlü kayıt ve engelin kaldırılmasını ve bireyciliği savunur;⁸⁸ serbest ticaret, tarımsal ihracata dayalı ihtisaslaşma, yabancı sermayeyi teşvik, devletin iktisadî yaşama müdahale etmemesi,⁸⁹ Cavit Bey'in iktisat politikalarındandır. Liberalizm, bireylere sorumluluk duygusu da verir. Bir toplumda, mülkiyet ve serbestiyet ne kadar sağlanmışsa, o toplum o kadar gelişmiş sayılır.⁹⁰ Hükümetin temel görevlerine, birtakım iktisadî görevler eklemek, kesinlikle doğru değildir; devletin yönettiği iktisadî kurumlarda ne kadar başarısız olduğu, genel çıkarlardan çok özel çıkarları koruduğu,

⁷³ Çavdar, *Türkiyede Liberalizm*, s. 89.

⁷⁴ Seyitdanloğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin...", s. 110.

⁷⁵ Çavdar, *Türkiyede Liberalizm*, s. 152.

⁷⁶ Bayur, "II. Meşrutiyet Devri...", s. 272.

⁷⁷ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 324.

⁷⁸ Çavdar, *Talat Paşa*, s. 205.

⁷⁹ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 22

⁸⁰ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 21

⁸¹ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 77-78

⁸² (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 142.

⁸³ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 141.

⁸⁴ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 261.

⁸⁵ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 6-7.

⁸⁶ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 11-12.

⁸⁷ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, ss. 84-87.

⁸⁸ Fatma Aslım, "Cavit Bey ve Felâket Günleri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), s.14.

⁸⁹ Tuncay ve diğerleri, s. 272.

⁹⁰ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, s. 99.

adaletten ayrıldığı bilinen bir gerçektir;⁹¹ Hükümet, hiçbir zaman tacir olmamalıdır.⁹²

Ticareti uygarlığın en büyük hizmetkârı olarak gören Cavit Bey, serbest ticareti engelleyen, her türlü yaklaşımı reddetmektedir.⁹³ Cavit Bey, himayenin içerdeki her türlü ilerlemeyi engelleyeceğini, fiyatları yükseltip tüketicileri fazla fedakârlığa mecbur edeceğini söyler ve sanayinin ilerlemesinin himaye sayesinde olmayıp, sermaye ile ilim ve eğitimin yayılmasıyla mümkün olacağını belirtir.⁹⁴ Himayenin fayda meydana getirmediği gibi önemli zararlar doğuracağı görüşündedir.⁹⁵

Gerek çalışma hakkı, gerek serbest üretim ve rekabetin faydalarının ortaya çıkabilmesi, mülkiyet hakkıyla mümkündür. Cavit Bey, mülkiyet hakkının temin edilmesini bir ülkenin en önemli ilerleme ve medenileşme unsuru olarak kabul eder.⁹⁶ Özel mülkiyete karşı çıkan, servet ve refah eşitliğini savununlar; tabiatın vermediği bu eşitliğin, nasıl sağlanacağı ve yeteneklerdeki büyük farklılıklar sebebiyle nasıl muhafaza edileceğine cevap vermeleri gerekir.⁹⁷ Verasetin iktisadî açıdan önemine inanan Cavit Bey, özel mülkiyetin gelecek kuşaklara devrine karşı çıkanları eleştirir.⁹⁸

Cavit Bey'e göre; eğer özel mülkiyet olmasaydı, tasarruf meydana gelmeyecek; sermaye oluşmayacak; arazide iyileştirmeye yönelik çalışmalar gerçekleşmeyecekti ve bunların tümünün, hükümet tarafından vücuda getirilmesi gerekecekti ki, buna da imkân olmadığı açıktır. Bu gibi görevler,

hükümetlere yüklenemez; bir toplumu ayakta tutan aileler, ancak özel mülkiyet ve verasetin olduğu ülkelerde kurulabilmiştir... Eşitliğin sağlanması, bireylerde özenme ve ilerleme duygusunu yıkar. Sosyalistlerin, liberal düzende en fazla karşı çıktıkları husus, bireyseldir. Bireycilik ise, toplumların ilerlemesine, en fazla katkıda bulunan, bir doğal davranıştır. Bireycilik, özgürlüğe ve bağımsızlığa bağlıdır. Sosyalizm ise, esaretten başka bir şey değildir. Sosyalizm de şahıs, toplum için nefisini, özgürlüğünü, her şeyini feda etmeye mecburdur.⁹⁹

Rekabetin iktisadî hayat için çok önemli olduğunu söyleyen Cavit Bey, onu maddi ve manevi ilerlemenin teminatı olarak görür ve bunun hareket sahasının daima genişletilmesi gerektiğini vurgular. Serbest rekabetin belli başlı faydalarını dört başlık altında toplar ve serbest rekabete karşı yapılan itirazları da yedi madde hâlinde sıralayarak cevaplandırır.¹⁰⁰

2. Maliye

Cavit Bey, Maliye Bakanlığı yaptığı dönemlerde, iktisadî konulardaki düşüncelerini uygulamaya koyma fırsatı bulmuştur. Ancak devrin şartları düşünülünce, bu konuda ne derece başarılı olduğu tartışılabilir. Fethi Bey hatıralarında, Selânik'ten çok iyi tanıdığı Cavit Bey'in, devrinin en değerli maliyecilerinden birisi olduğunu, bu durumu Batı âleminin de tasdik ettiğini yazar.¹⁰¹ Aydemir, İttihat ve Terakkî iktidarının, titiz, şeflere karşı direnebilen ve yabancılarla ilişkilerde en çok sözünü geçirebilen, tutumlu bir Maliye

⁹¹ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, s. 94.

⁹² Karal, C. IX, s. 127.

⁹³ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, s. 113.

⁹⁴ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 272-273.

⁹⁵ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 275.

⁹⁶ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 57.

⁹⁷ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 60-61.

⁹⁸ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 62-64.

⁹⁹ Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, s. 90-100.

¹⁰⁰ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 50-55.

¹⁰¹ Okyar, s. 127.

Nazırı bulmuş olmasının onun malî şansı olduğu görüşündedir.¹⁰²

Cavit Bey, 1327 yılı bütçe konuşmasında; ülkenin gelir ve giderleri arasında büyük fark olduğunu; giderlerin hızla artmasının aradaki açığı, daha da büyüttüğünü; bunun çözümünün, sağlıklı gelir kaynaklarının bulunması ve harcamaların belirli bir plana oturtulması gibi, tedbirlere bağlı olduğunu; bu tedbirlerin temelinde, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın birlikte sağlanmasının yattığını; dış borç ve ek gelir kaynaklarına ihtiyaç bulunduğunu ifade eder.¹⁰³

Cavit Bey 1325 (1909) yılına ait bütçe konuşmasında; altıyüz yıldan beri ilk kez, devletin genel hizmetlerine harcanacak paraların, vergi adı ile toplanmasına milletvekillerinin müsaade edeceklerini; ulusal malî egemenliğin, tüm ana egemenliklerin temeli olduğunu maliyenin egemenliğinin de hazinenin egemenliği olduğunu; dopdolu bir hazineye sahip olmanın da her şeye egemen olmak demek olduğunu; meşrutiyet ve istibdat yönetimlerinin en büyük silâhının, malî silâh olduğunu, fakat istibdat yönetiminin, elindeki silâhı kötüye kullandığını... Bütün çağdaş devletlerin, devrim tarihlerindeki ayaklanmaların sebebinin, bizde olduğu gibi, malî problemlere ve ayrıcalıklara dayandığını; bir tarafta daima alan, fakat aldığı karşılık, hiçbir şey vermeyen bir azınlığın; diğer tarafta da, daima veren, fakat, verdiği karşılık hiçbir şey almayan zavallı millet topluluğu! bulunduğunu; birincilerin utanmaz, yüzüstü bir sefahat âlemi içinde varlıklarını sürdürdüklerini... söyler.¹²⁴

¹⁰² Aydemir, *Enver Paşa*, C. 3, s. 44.

¹⁰³ Çavdar, *Türkiye’de Liberalizm*, s. 155.

¹²⁴ Cavid Bey, “Osmanlı Devleti 1325 (1909) Yılına Ait...”, s. 129-144.

Cavit Bey’in 1911 malî yılı bütçe konuşmasının, Meclisi Mebusan tarafından kitap hâlinde bastırılıp, bütün ülke düzeyinde dağıtılması kararlaştırılmıştır. İki gün süren (9-10 Şubat 1327)bu konuşma, dışa bağımlılık konusunda, İttihatçılar’ın, yıktıkları mutlakiyetçi yönetimden farklı düşünmediklerini göstermektedir.¹⁰⁴

Cavit Bey’e göre; borçlanmanın iyiliği ve kötülüğü hep tartışılmaktadır. Olağan borçlanmalar nasıl ki servet üretiminde kullanıldığı takdirde faydalı, tüketime harcadığı takdirde zararlı ise, devletler tarafından kararlaştırılan borçlanmalar da faydalı işler meydana getirmek için sarfedilir veya bir ülkenin savunmasına tahsis edilirse faydalı, servet meydana getirmeyecek hususlara sarf edilirse zararlıdır.¹⁰⁵

Her hükümetin iki büyük imtiyazı vardır ki, biri “kanun koymak”, diğeri de “vergileri” düzenlemektir. Her devletin de birtakım vazifeleri vardır. Medeniyet ilerledikçe hükümetlerin yüklenecekleri masraflar ve ifa edecekleri sürekli görevler artar. Bu masraflara gereken kaynağı devletler başlıca üç kaynaktan temin ederler: biri kamu mal ve mülkleri, diğeri vergiler ve sonuncusu da borçlanmadır.¹⁰⁶ Vergiler, bir milletin her ferdi için mukaddes bir borçtur. Vergi ödememek bir çeşit hırsızlıktır. Çünkü

¹⁰⁴ Çavdar, *Türkiye’de Liberalizm*, s. 155. Duyun-u Umumiye (Osmanlı Kamu Borçları İdaresi): 1875’te Babiali, ikiyüz milyon sterlin tutarındaki, bir dış borcu ödeyemez; altı yıl sonra da tuz, tütün, ipek ve balıkhaneler gibi kaynaklardan sağlanan bazı devlet gelirlerine el koyma yetkisini, alacaklılara tanımak zorunda kalır. Bu işlemin denetimiyle görevlendirilen kuruluşa, Düyun-u Umumiye adı verilir. Ashında, Osmanlı Maliye Nezareti’ne bağlıdır; ancak, bağımsız bir kuruluş gibi çalışır. Dahası, bu kuruluş, imparatorluğun siyasal, toplumsal ve ekonomik hayatında, büyük nüfuz sahibi olacak kadar güçlenir ve Babiali onun kefilliği olmadan, borç alamaz konuma gelir.

¹⁰⁵ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmi*, s. 338.

¹⁰⁶ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmi*, ss. 313-314.

devletin hizmetlerinden yararlanıldığı hâlde, bunun karşılığını ödemekten kaçınmaktır.¹⁰⁷ Verginin mutlaka hafif veya orta dercede olması gereklidir. Bu çeşit vergiler bir ülkenin servet ve refah düzeyini artırdığı hâlde, yüksek orandaki vergiler, milletin sıkıntıya düşmesine sebep olur.¹⁰⁸ Borçlanma faizlerinin dışarı gideceği endişesiyle, borçlanmalara yabancıların iştirak etmesine karşı çıkanlara Cavit Bey cevap verir: Her ne kadar faiz dışarı gidecekse de, ülkede bulunmayan bir sermayenin içeri girmesiyle verilecek faizden daha fazla bir kâr elde edilecektir.¹⁰⁹

Sonu□

1907'de Selânik'te İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girerek siyasete adım atan ve 1926'da Mustafa Kemal'e yapılan, İzmir Suikasti sebebiyle tutuklanarak 26 Ağustos'ta Ankara'da idam edilen Cavit Bey'i siyasî bir mazlum hâline getiren olay, Ankara İstiklâl Mahkemesinin hiçbir delile dayanmayan siyasî kararıdır.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra siyasette kısa sürede yükselen Cavit Bey'in yıldızı, İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile birlikte parlayıp sönmüştür. Türk siyasî hayatında Cavit Bey'in yeteri kadar tanındığını, anlaşıldığını ve hak ettiği yeri aldığını söylemek mümkün değildir. Bir döneme damgasını vuran ve Türk siyasî hayatını derinden etkileyen İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin aktif ve etkin bir üyesi olan Cavit Bey, âdeta Cemiyet'in teorisini konumundadır. Liberalizmin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk ve önemli temsilcisi olmasına karşın asıl şöhretini siyasette kazanmıştır.

Dönmeliği ve masonluğu siyasî hayatı boyunca onu hep sıkıntıya sokmuştur. İlerlemiş yaşında ikinci kez evlenen ve Şiar adında tek çocuğu bulunan Cavit Bey, tam mutluluğu yakaladım dediği bir anda, İttihat ve Terakkî'nin geçmişte yaptığı komitacılığı bilen, ondan çekinen ve yapılan siyasî düzenlemelerin engellenebileceği endişesiyle, güçlü bir muhalefete tahammülü olmayan, devrin siyasî iktidarı tarafından, İttihat ve Terakkî'nin son kalıntılarını tasfiye kararıyla, hayatına son verilmiştir.

Cavit Bey'in idamını haksız bulanları üç grupta toplamak mümkündür: Birincisi onu yakından tanıyan ve bu tür işlerle bağlantısı olmadığına inanan sevenleri ve dostlarıdır. İkinci gruptakiler, konuyla ilgili araştırma yapan ve hakkında asılmasını gerektirecek somut bir delilin bulunmadığını söyleyenlerdir. Üçüncüsü ise Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olanlardır, ki bunlar, onun İstiklâl Mahkemesi kararlarını etkilediğini ve mahkeme kararlarının âdil olmadığını dile getirirler ve Cavit Bey'in idamını da haksız bulurlar.

Cavit Bey'in asılmasını haklı görenleri de üçe ayırmak mümkündür: Birincisi, Mason ve Yahudi düşmanlığını düstur edinen, bir kısım yazarlardır. İkincisi ise, onun İzmir Suikasti'ne karıştığına gözü kapalı inananlardır. Üçüncü grup da, Cavidizm'in sonu gibi başlıklarla bu kararın alınmasına katkıda bulunan siyasî düşmanlarıdır.

Cavit Bey'in yaşadığı dönemdeki siyasî olayların, benzerleri ve karar mekanizmaları günümüze değin işleyerek gelmiş ve tekrarlanmaya da devam etmektedir. Alman ittifakı nasıl kabinedeki birkaç kişi tarafından gizlice, bazı kabine üyelerinden ve Meclis'den habersiz yapılmışsa, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye-ABD arasında imzalanan ikili anlaşmalarda, aynı gizlilik

¹⁰⁷ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 319.

¹⁰⁸ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 326

¹⁰⁹ (Mehmet) Cavit Bey, *İktisat İlmî*, s. 339.

içinde ve birkaç kişinin bilgisi dahilinde yapılmış, sonradan açığa çıkması siyasi gerginliklere sebep olmuştur.

Günümüze değin süren ihtilaller zincirinin ve tepeden şekillendirmenin, dayatmacı politikaların ve hukuk ihlallerinin kökenlerini de İttihat ve Terakki döneminde aramak yerinde olacaktır. Cavit Bey'in Avrupa için söylediği çifte standart, Rusya'nın emelleri ve Kürtler'in Batılı Devletler elinde bir silah olarak kullanılması konuları, bu günde yoğun biçimde tartışılmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi ve İttihat ve Terakki günümüz siyasi tarih meraklılarınca bilinmesine karşın, Cavit Bey yeterince tanınmamaktadır. O dönemle ilgili çalışma yapan bazı araştırmacılar ona gereken değeri ve önemi vermemişlerdir. Hatta hatıralarının siyasi tarih açısından değerini kabul ve daktir edenler bile onun Cemiyet içindeki önemini ve yerini vurgulamaktan kaçınmışlardır. Cavit Bey'in hayatı, siyasetle uğraşanlar ve niyetlileri için ibret verici hadiselerle doludur. Cavit Bey'i ve devrini tanımak, günümüz siyasi gelişmelerini anlamak, yorumlamak ve değerlendirmek açısından faydalı olacaktır.

Kaynaklar

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatma Gül Berktaş (Baltalı). 3.Basım, İstanbul: Kaynak Yay., 1996.

_____ *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Yavuz, 4. Basım, İstanbul: Kaynak Yay., 1995.

Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, Ankara: AÜSBF Yay., 1970.

_____ *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul: Cem Yay.,1983.

_____ *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.

Alkan, Ahmet Turan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, 1. Baskı.Ankara: Cedit Neşriyat, 1992.

_____ *İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1993.

Amca, Hasan, *Doğmayan Hürriyet (Bir Devrin İç Yüzü 1908-1918)*, 2.Baskı. İstanbul:Arba Yay., 1989.

Atay, Falih Rıfki, *Çankaya (Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar)*, İstanbul: 1984.

Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri (1923-1927)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1982.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam (Mustafa Kemal:1881-1919)*, I.Cilt. 5.Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1974.

_____ *Tek Adam (Mustafa Kemal: 1922-1938)*, 3. Cilt, 5.Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.

_____ *İkinci Adam, (1884-1938)*, I. Cilt, 4. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.

Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922), 2. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971.

_____ *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, 3. Cilt, (Son), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt I, Kısım: 2, Cilt II, Kısım: 1,2,3,4, Cilt III, Kısım: 1,2,3,4, 2. Baskı, Ankara: TTK. Yay., 1983.

Cavit Bey (Mehmet), *İktisat İlmi. (Mekteb-i İdadiye Mahsus)*, Osmanlıca'dan

Çeviren: Sema Alpın Çakmak, Sadeleştiren: Orhan Çakmak, Ankara: Liberte Yay., 2001.

_____ *İdama Beş Kala*, İstanbul: Emre Yay., 1993.

_____ *Şiar'ın Defteri*, Yayına Haz: Şiar Yalçın, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 1995.

_____ *Felaket Günleri I, II (Mütareke Devrinin Feci Tarihi)*, Yayına Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yay., 2000.

Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakkî*, 1. Basım, İstanbul: İletişim Yay., 1991.

_____ *Talat Paşası, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 2. Baskı, Ankara: Dost Kitapevi Yay., 1984.

_____ *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İstanbul: İmge Kitabevi, 1992.

Halil Menteş'nin Anıları, (Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi), 1.Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1986.

Kandemir, (Feridun), *İzmir Suikastinin İç Yüzü*, Cilt II, İstanbul: 1955.

Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakkî Cemiyeti 1896-1909*, 2.Baskı, İstanbul: Emre Yay., 1995.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IX. Ankara: TTK Yay., 1996.

Karaman, Deniz, *Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*, Ankara: Liberte Yay., 2001.

Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: 1991.

Kunt, Metin ve diğerleri, *Türkiye Tarihi* 3, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993.

Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul:1956.

_____ *İnkılâp Taribimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Tan Matbaası, 1945.

Kutay, Cemal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, İstanbul: 1992.

_____ *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, Cilt 20, İstanbul: 1962.

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Yayına Haz. Cemal Kutay, 1. Baskı, İstanbul: Türcüman Yay., 1980.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Cilt IV. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay., 1978.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, (Açıklamala Kronoloji), Cilt: IV. Ankara: TTK. Yay., 1992.

Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, 4. Baskı, İstanbul: Burçak Yay., 1968.

_____ *Talat Paşası'nın Anıları*, Haz. Mehmet Kasım, 1.Baskı, İstanbul: Say Yay., 1986.

_____ *Hatıraları*, Neşreden: Enver Bolayır, 1. Baskı, İstanbul: 1946.

Toprak, Zafer, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995.

Tuncay, Mete ve diğerleri, *Türkiye Tarihi* 4. (Çağdaş Türkiye:1908-1980), 5. Baskı, İstanbul: Cem Yayınevi, 1997.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: 1979.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasî Anılar*, Haz. Rauf Mutluay, 1. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1976.

Zürcher, Erik Jan, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Sahihoğlu, 1. Baskı, İstanbul: Bağlam Yay., 1987.

Makaleler ve Dergiler

Bayur, Yusuf Hikmet, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler", *Belleten*, Cilt. XXIII. Sayı 90'dan Ayırbaşım, Ankara: TTK Yay., 1959.

Borak, Sadi, "Cavit Bey - Churchill Mektuplaşması", *Tarih ve Edebiyat Dergisi*, C. I, (Ocak, 1997).

Cavit Bey, "Osmanlı Devleti 1325 (1909) Yılına Ait Bir Bütçe Konuşması", *Osmanlıca'dan Çev. Ruhi Tufan, Maliye Enstitüsü Konferansları*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No: 2717, Maliye Enstitüsü Yayın No: 64, Yirmialtıncı seri, (1980), s. 129-146.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Liberalizm Tarihinden, Maliye Nazırı Cavit Bey ve Ulüm-ı İktisadiyye ve İçtimaiye Mecmuası'nın Mukaddime Programı" *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 1, (Kış-1996), s. 120-123.

_____ "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişim", *Liberal Düşünce Dergisi*, Sayı: 2, (Bahar-1996), s. 103-111.

Kandemir, Feridun - Karaveli, N., *Yakın Tarihimiz (Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar)*, Cilt:1-2-3-4, (1 Mart 1962 - 21 Şubat 1963) (52 sayı, 32 sahife olarak 52 hafta da yayınlanmıştır)

Gazeteler

Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 3Ağustos 1943 - 22 Aralık 1946.

Ahmet Rıza Bey'in Cavit Bey'e Yazdığı Mektuplar, *Tanin*, 7-11 Mart 1945. s. 6.

Ayan Reisi Rifat (Menemencioğlu) Bey'in Cavit Bey'e Mektupları, *Tanin*, 13-14 Mart 1945. S. 6.

Cavit Bey'e Gelen Diğer Mektuplar, *Tanin*, 21 Mart 1945, s. 6.

Cavit Bey'den Israrla Talep Edilen Bir Mülakat, *Tanin*, 22 Mart 1945, s. 6.

Cevat Abbas'ın (Bolu Mebusu) Cavit Bey'e Yazdığı Mektuplar, *Tanin*, 18 Mart 1945, s. 6.

Dr. Bahaettin Şakir Bey'in Cavit Bey'e Mektupları, *Tanin*, 15 Mart 1945. s. 6.

Ansiklopediler

İslâm Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1993.

Yeni Rehber Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayını, 1993.

Basılmamış Tezler

Aslım, Fatma. "Cavit Bey Hayatı ve Felaket Günleri." (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1996.

Sözlükler

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, 3. Baskı, İstanbul: MEB Yay., 1983.